

*Єнур М. В.,**кандидат юридичних наук, доцент кафедри правознавства
Миколаївського міжрегіонального інституту розвитку людини
ВНЗ «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»*

СУДОВИЙ ПРОЦЕС У РОСІЙСЬКОМУ ПРАВІ І ПОЛОВИНИ XVIII СТ.

Анотація. У статті проаналізовані особливості становлення та розвитку кримінального процесу в Російській державі періоду формування та утвердження абсолютної монархії.

Ключові слова: кримінальний процес, історія російського права, абсолютна монархія, історія судочинства.

Постановка проблеми. Юридична компаративістика прокладає шлях у сучасній українській правовій науці. Порівняльно-правовий метод вже увійшов до методологічного арсеналу вітчизняних науковців. Результати його використання помітні: при співставленні правових інститутів як у синхронному, так і у діахронному аспектах більш яскраво висвітлюються їх сутність та визначальні риси. Зазначене можна віднести і до інституту судового процесу, вивчення якого набуло особливої ваги із реформуванням сучасного кримінального судочинства в Україні. Краще зрозуміти основні напрями становлення, розвитку та функціонування кримінального судового процесу в Українській державі другої половини XVII–XVIII ст. допоможе його порівняння з аналогічним інститутом у Російській державі вказаного періоду, до складу якої входила Гетьманщина.

Мета. Стаття має на меті встановлення визначальних рис російського кримінального процесу періоду першої половини XVIII ст., коли посилювався тиск царизму на українські землі, а процес асиміляції Гетьманщини, у тому числі в правовій сфері, став інтенсивнішим.

Виклад основного матеріалу дослідження. Загальною тенденцією розвитку процесуального законодавства і судової практики Московської держави у XV–XVII ст. було поступове збільшення питомої ваги розшуку перед так званим судом, тобто заміна змагального процесу слідчим, інквізиційним.

Вже Соборне Уложення 1649 р. приділяє розшуку багато уваги, хоча провідним залишається суд. Саме розшуку присвячений величезний розділ X, його торкаються й інші розділи. М. Владимирський-Буданов вважав, що взагалі до Петра I змагальні форми процесу були загальним явищем, а інквізиційні – винятком [1, с. 640]. С. Юшков дотримувався іншої думки. Він вважав, що тільки менш важливі кримінальні та цивільні справи розглядалися судом в порядку змагального [8, с. 303]. Ще далі пішов М. Чельцов, який говорив про залишки змагального процесу, які, за його словами, остаточно зникають при Петрі I [7, с. 89]. Аналізуючи Соборне Уложення 1649 р., О. Маньков стверджує, що розшук до Петра I не можна було вважати провідною формою процесу, але не можна вважати і винятком [5, с. 395].

Тенденція щодо заміни суду розшуком призвела до загострення соціальних протиріч, яке походить із загально-го розвитку феодалізму. Перехід до вищої й останньої стадії феодалізму – абсолютизму супроводжувався в Росії, з одного боку, зростанням соціального опору селянства, з іншого – посиленням державних репресій, застосуванням найбільш жорстких, терористичних форм придушення опору. Судова репресія відіграла в даному процесі не останню роль.

Суд був покликаний стати швидким і рішучим знаряддям в руках держави для припинення спроб будь-якого роду порушити встановлений порядок. Від судових органів вимагалось, щоб вони прагнули не так до з'ясування істини, як до залякування населення. У цьому сенсі державі іноді було вигідніше покарати невинного, ніж взагалі нікого не карати, оскільки головна мета – загальне попередження («чтоб другим неповадно было так воровать»). Цим задачам і відповідало законодавство I половини XVIII ст.

Посилення репресій, властиве переходу до абсолютизму, відбивалося і в процесуальному праві. Посилюється покарання за так звані «процесуальні злочини»: за невірну присягу та невірне свідцтво тепер впроваджується смертна кара – «звичайна краса законодавства Петра», за словами В.О. Ключевського [3, с. 95].

На початку свого правління Петро I робить рішучий крок у бік розшуку. Іменним указом 21 лютого 1697 р. «Об отмене в судных делах очных ставок, о бытии вместо оных расспросу и розыску, о свидетелях, об отводе оных, о присяге, о наказании лжесвидетелей и о пошлинных деньгах» змагальний процес повністю скасовується і по всіх справах затверджується процес інквізиційний.

Указ 21 лютого був доповнений та розвинутий «Коротким зображенням процесів або судових справ» [4]. «Коротке зображення», яке базувалося на принципах указу 1697 р., розвиває їх відносно військової юстиції, військового судочинства, отже, він є спеціальним законом по відношенню до загального закону.

Певним дисонансом цим законам звучить іменний указ 5 листопада 1723 р. «Про форму суду» [6]. Указ скасовує розшук і залишає суд як єдину форму процесу. Виникає питання, чим була викликана така зміна в законодавстві.

К.Д. Кавелін заявляв, що причини такої різкої зміни напевне невідомі [2, с. 404-410]. С.В. Юшков вважав причиною скасування розшуку те, що він себе не виправдав: «Ці процесуальні форми, пов'язані з канцелярською таємницею та письмовим діловодством, не тільки не усунули тяганини в судах, але навіть значною мірою сприяли її розвиткові» [8, с. 378].

Однак розшук не був новим для російського права, і Петро I, впроваджуючи його, мав знати його недоліки ще в 1697 р. та в момент видання «Короткого зображення». Історичні обставини 1697 р. і 1723 р. не відрізнялися принципово, щоб вимагати докорінної ломки процесуального права. О. Маньков запропонував іншу відповідь на поставлене запитання. По-перше, зауважив він, необхідно відмітити недостатню визначеність самих понять «суд» та «розшук», через що законодавець, можливо, не так різко протиставляв їх, як нам здається. По-друге, дослідження законодавства (зокрема «Короткого зображення») показує, що у розшуку зберігалися деякі елементи змагальності і, навпаки, в суді існували елементи формалізму, властиві слідчому процесу. По-третє, саме життя чинило перепони точному дотриманню указу 1697 р., поширенню розшуку на всі кримінальні і цивільні справи. Так, на практиці й після цього указу існував розподіл на суд та розшук. Недарма про це нагадує указ від 5 листопада 1723 р.: «Не надлежит различать (как прежде бывало) один суд, другой розыск...» По-четверте, звертає на себе увагу та обставина, що указ про форму суду поруч із критикою попереднього законодавства підкреслює і своє наступництво з ним: «Понеже о форме суда многие указы прежде были сочинены, из которых ныне собрано, и как судить надлежит, тому форма яснее изображена...» [6, с. 365].

Таким чином, робить висновок О. Маньков, ті зміни, які вносить Указ про форму суду, не є настільки принциповими, як це здається на перший погляд [5, с. 396]. Певним чином цей закон не суперечив чинному законодавству, а розвивав його.

Також треба відмітити різницю між указом 5 листопада 1723 р. та «Коротким зображенням». М. Владимирський-Буданов стверджував, що указ спочатку застосовувався лише у військових судах, а військова юстиція користувалася «Коротким зображенням». Пізніше це співвідношення змінилося: указ став застосовуватися в цивільних справах, а «Коротке зображення» – у кримінальних, як у військових, так і в невійськових судах. Але все ж у подальшому ця подвійність форм процесу не втрималася і практика стала рішуче схилитися в бік інквізиційного процесу [1, с. 642].

Очевидно, загальні тенденції розвитку абсолютизму вимагали все ж таки панування розшуку, хоча, можливо, і не так беззастережно, як це передбачалося указом 1697 р. Зауважимо, що слід мати на увазі таку обставину, на яку здавна вказували дослідники, зокрема В. Ключевський: безплановість, сумбурність та суперечливість всіх реформ Петра I, в тому числі і в галузі судоустрою та судочинства [3, с. 212].

Як уже зазначалось вище, згідно з «Коротким зображенням процесів» розшукні засади впроваджувалися і в цивільне судочинство.

Процес поділявся на три стадії. Перша починалася відразу після формального оповіщення про початок процесу та продовжувалася до початку давання показань відповідачем. Друга стадія (або власне розгляд справи) продовжувалася до винесення вироку. Третя стадія продовжувалася від винесення вироку до його виконання.

Оповіщення про з'явлення всіх зацікавлених у справі осіб до суду робилося офіційно і в письмовій формі. Пре-

тензії позивача та пояснення відповідача також подавалися письмово і заносилися до протоколу.

Представництва в процесі не допускалося. Виняток складало представництво однієї із сторін через хворобу при неможливості відкладення слухання справи.

Закон допускав відхилення суддів від участі у процесі при наявності на те поважних причин, якими вважалися: споріднені відносини судді з однією із сторін, наявність між суддею та стороною ворожих відносин або боргових зобов'язань.

Перша стадія закінчувалася на відповіді відповідача. Така відповідь могла бути «повинною», відповідач міг «запиратися» або зізнатися, але зазначивши нові обставини справи.

Друга стадія процесу розпочиналася з аналізу доказів. Розрізнялися чотири види доказів: власне зізнання, показання свідків, письмові докази, присяга.

«Цариця доказів» – власне зізнання. Для його отримання могли застосовуватися тортури. Тортури не були позапроцесуальним заходом, вони докладно регламентувалися законом. Тортури застосовувалися відповідно до посади і соціального становища, що займала особа: дворян як осіб «делікатного стану» катували не так жорстоко, як селян; осіб старше 70 років і молодше 15 років, а також вагітних жінок звільняли від катувань. Катувати можна було лише певну кількість разів, після кожного разу катованому давали можливість прийти до тями і підлікуватися. Катувати могли і свідків.

Показання свідків не були рівноцінними. Перш за все існувала можливість відводу свідка, наприклад, через його споріднені відносини з однією із сторін. Неприйнятними вважалися свідки молодше 15 років; ті, що будь-коли порушували присягу, що було доведено судом, а також прокляті церквою, шельмовані, перелюбники, іноземці, про яких немає достатніх відомостей; не допускалися у свідки особи, раніше засуджені за розбій, злочинство та вбивство.

Свідків допитував тільки суддя і тільки у суді (знатним особам дозволялося давати показання вдома).

В I чверті XVIII ст. панівною стає теорія формальних доказів, згідно з якою цінність кожного доказу визначалася задалегідь і була незмінною. Так, показання чоловіка вважалися надійнішими за показання жінки, показання знатної особи мали перевагу над показаннями простолюдина, показання освіченої людини – над такими неосвіченої, показання духовної особи – над показаннями світської.

Неправдиві свідчення каралися відтинанням пальців руки. До свідків міг застосовуватись допит з побиттям або тортурами, якщо суддя вважав це потрібним для з'ясування обставин справи.

До складу письмових доказів могли входити різні документи: записи в городових та судових книгах вважалися такими, що заслуговують на найбільшу довіру; менш надійними доказами були записи в торгових книгах за умови, що там не було підпису боржника. Враховувалися боргові зобов'язання і ділові листи.

Нерідко письмові докази треба було підтвердити присягою.

Очищувальна присяга була, крім того, самостійним видом доказів. До неї вдавалися, якщо інших доказів звинувачення не було. Відповідач, який приніс присягу,

вважався виправданим; якщо ж він відмовлявся принести присягу, то визнавався винним. І все ж формальна справа у даному випадку залишалася невирішеною, а її обставини нез'ясованими. Присяга ніби переводила процес з юридичної царини в інші – етичну та релігійну.

Після аналізу доказів, суд переходив до винесення вироку. Рішення приймалося більшістю голосів, при їхній рівності перевішував голос голови суду – президента. При висловленні особливої думки опитування починалося з молодшого члена суду.

Вирок складався в письмовій формі і підписувався членами суду, президентом та аудитором. Секретар у присутності сторін публічно зачитував вирок. В ньому мали бути викладені сутність справи та підстави для винесення даного рішення. Після винесення вироку починалася заключна, третя частина процесу.

На вирок нижчого суду можна було апелювати тільки до вищого. Вища інстанція наново переглядала справу.

Вироки по справах, в яких застосовувалися тортури, затверджувалися вищим чиновником (фельдмаршалом або генералом), які могли змінити міру покарання. Потім вирок виконувався.

Порядок розгляду цивільних справ був іншим. Він визначався «Указом про форму суду», який намітив якісні зміни в змагальній формі судового процесу (зауважимо, що указ цей передбачав змагальний розгляд також і дрібних кримінальних справ, але практика пішла іншим шляхом і будь-які кримінальні справи розглядалися із застосуванням інквізиційних процесуальних засад). Громіздке та важке письмове судочинство знов замінювалося усним судоговорінням. Встановлювалися скорочені терміни з'явлення сторін до суду. Відповідача, який не з'явився, розшукували з барабанним боєм, при цьому зачитували указ. Якщо ж він протягом тижня не з'являвся до суду, то вважався таким, що тратив справу. Поважними причинами нез'явлення вважалися: хвороба, повінь, пожежа, розбійний напад, смерть близьких родичів, розумовий розлад.

Скарга викладалася позивачем по пунктах, відповідач мав відповісти по кожному з них.

Поширювалося судове представництво, яке могло застосовуватися при розгляді будь-яких справ на підставі пред'явлення довіреності або доручення. Відповідальність за дії представника брав на себе довіритель.

І половина XVIII ст. характеризується посиленням репресивної політики держави, що не могло не знайти відбитка в кримінальному та процесуальному праві. Посилюються каральні санкції за злочини, розширюється застосування смертної кари. Разом з тим, відбувається подальший розвиток кримінально-правової теорії.

В процесуальному праві остаточно затверджується інквізиційна форма судового процесу. Вона відсуває змагальні засади на другий план, обмежує їх. Це було цілком логічно на тлі загального посилення централізаторських, абсолютистських принципів петровської юстиції.

У 20-ті рр. XVIII ст. в Росії остаточно затверджується абсолютна монархія. Формування абсолютистської дер-

жави пов'язане з ім'ям Петра I, який вперше юридично закріпив наявність самодержавства в Росії.

Нова форма правління вимагала нової системи права. З перших років одноособового правління Петро I розпочинає правотворчу діяльність, що зумовило необхідність кодифікації нових правових норм. Спроби створити нове уложення, на зразок традиційних для російського права доби Московської Русі, не вдалися. Тоді монарх пішов шляхом кодифікації окремих галузей права, що було принципово новим для Росії. Першими були кодифікаційні роботи в галузі кримінального та процесуального права. У нових нормативно-правових актах знаходиться відбиток посилення репресій з боку держави. Остаточо затверджується інквізиційний процес як провідна форма судового процесу. Ці процеси, безумовно, впливали на формування правової системи Гетьманщини, яка не могла повністю протистояти асиміляційній політиці царизму.

Висновки. «Європеїзація» Росії, яка відбувалася протягом I половини XVIII ст., посилила негативні явища, які існували у допетровську добу: бюрократизм, хабарництво, суспільну корпоративність. Причину цього вбачаємо в тому, що реформи проводилися «зверху», без урахування інтересів і прагнень суспільства, та підсилювали залежність його від держави. Історичний досвід Росії є застереженням для сьогоденної України, яка прагне інтегруватися у європейську спільноту.

Література:

1. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. – М.: Территория будущего, 2005.
2. Кавелин К.Д. Сочинения. – Т. 4. – СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1898.
3. Ключевский В.О. Сочинения. – Т. IV. – М.: Мысль, 1984.
4. Краткое изображение процессов // Российское законодательство X-XX веков. – Т. 4. – М.: Юридическая литература, 1986.
5. Маньков О.В. Процессуальное право // Российское законодательство X-XX веков. – Т. 4. – М.: Юридическая литература, 1986.
6. Указ о форме суда (от 5 ноября 1723 г.) // Российское законодательство X-XX веков. – Т. 4. – М.: Юридическая литература, 1986.
7. Чельцов М.А. Уголовный процесс. – М.: Госюриздат, 1968.
8. Юшков С.В. История государства и права СССР. – Ч. 1. – М.: Учпедгиз, 1950.

Епур М. В. Судебный процесс в российском праве I половины XVIII в.

Аннотация. В статье проанализированы особенности становления и развития уголовного процесса в Российском государстве периода формирования и утверждения абсолютной монархии.

Ключевые слова: уголовный процесс, история российского права, абсолютная монархия, история судопроизводства.

Еpur M. The Trial in the Russian Law of the I half of XVIII century

Summary. This article analyzes the features of formation and development of the criminal proceedings in the Russian State during the forming of an absolute monarchy.

Key words: criminal procedure, the history of Russian law, an absolute monarchy, the history of the proceedings.